

Sumari / Table of contents

<i>Presentació</i> , per Jordi Bolòs	7
<i>Cartografiar el paisatge medieval de Catalunya (segles VIII-X).</i> <i>Primera part: Els "Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia",</i> per Jordi Bolòs.....	17
<i>Cartografiar el paisatge medieval de Catalunya (segles VIII-X).</i> <i>Segona part: A partir dels "Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia",</i> per Jordi Bolòs.....	79
<i>Albellonar i fer síquies: el drenatge de les terres del centre i de llevant de l'illa de Mallorca,</i> per Antoni Mas i Forners	165
<i>Mapes, plànols i croquis a la documentació històrica de les terres de Lleida, segles XVII-XX,</i> per Enric Vicedo Rius.	235
<i>La deforestación en el centro peninsular (siglos XIV-XVI). Estudio documental y cartografico,</i> per Concepción Fidalgo, Juan Antonio González y Mario Corral	273
<i>Jaraba: conformación cartográfica de un destino turístico a través del termalismo, la religiosidad popular y el paisaje,</i> per Jesús Raúl Navarro-García.....	315
<i>Arqueogeografía del conreu de la vinya a les terres de Lleida i a l'Alt Pirineu (segles XV-XIX),</i> per Jacinto Bonales Cortés.....	361
<i>L'ús dels censals en la creació d'una regió econòmica. L'exemple del capítol de la Seu de Lleida durant la segona meitat del segle XVIII,</i> Gabriel Ramon-Molins.....	395

<i>El valor dels objectes d'un habitatge de Lleida al segle xv. Conèixer el paisatge interior d'una casa a través dels documents escrits i les imatges, per Imma Sánchez- Boira.....</i>	411
<i>Les champs en Catalogne aux IXe et Xe siècles : entre les do- cuments écrits et les témoignages conservés dans le paysage actuel, per Jordi Bolòs .....</i>	443
Resums	491
Abstracts	495

Presentació

L'any 1998 es va publicar el primer volum de l'obra *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*, dedicat al comtat de Besalú. Vint anys més tard, el 2018, es va editar el desè i darrer volum, dedicat al comtat de Barcelona. Aquest fet ens va impulsar a demanar, l'any 2018, un projecte de recerca en què s'analitzés la importància fonamental que tenen els treballs cartogràfics en els estudis d'història del paisatge.¹

Per aquest motiu, en la presentació d'aquest volum volem subratllar el pes que pot arribar a tenir la cartografia en els estudis històrics. D'una manera especial, insistirem en la necessitat de fer mapes per comprendre els diferents components dels paisatges pretèrits. En darrer lloc, farem un breu resum dels treballs que s'hi publiquen.

En algunes disciplines dels estudis històrics hi ha una tradició força llarga d'utilitzar la cartografia. Ho veiem així quan ens fixem en els mapes on es representen fronteres de regnes i de dominis senyoriais o on es representen batalles i campanyes militars. Recordem, per exemple, els atles alemanys que reflecteixen les senyories que hi havia a la baixa edat mitjana al centre d'Europa o bé l'atles publicat a Cambridge dedicat a *Warfare. The Middle Ages, 768-1487*.² Tots dos tenen una llarga tradició histo-

---

1. És el projecte Cartografia històrica y análisis territorial en la Europa meridional. Una metodología para comprender y dar a conocer el paisaje histórico, la sociedad y la actividad económica (RTI2018-094543-B-I00). La majoria dels treballs publicats en aquest volum són el resultat de les recerques que s'han dut a terme al llarg dels darrers tres anys.

2. Stier, H.-E., *et al.* (1972). *Westermann Grosser Atlas zur Weltgeschichte*. Braunschweig: Westermann Verlag, p. 68-69; Hooper, N., i Bennet, M. (1996). *Warfare. The Middle Ages, 768-1487*. Cambridge: Cambridge University Press. Podeu veure un magnífic mapa de la

riogràfica al darrere.³ Per contra, ha costat més de trobar una metodologia que permeti fer mapes dedicats a temes relacionats amb la societat, amb la demografia i amb l'economia. Pel que fa a la demografia, per exemple, fou molt notable el volum editat l'any 1978 sobre el *Catasto* florentí de l'any 1427.⁴ Així mateix, ja fa temps, des de l'àmbit de les recerques geogràfiques, es feren aportacions molt notables al coneixement dels paisatges agrícoles; només cal fer un cop d'ull al volum *Morphogenesis of the Agrarian Cultural Landscape*, publicació d'un congrés celebrat l'any 1960.⁵ Certament, ja eren uns estudis sobre aspectes del paisatge històric.

De fet, en estreta relació amb els mapes econòmics, podem esmentar els mapes relacionats amb el paisatge històric. En aquest apartat, cal assenyalar que els estudis sobre l'urbanisme de les ciutats, empresos moltes vegades també per geògrafs, tenen una notable tradició. El mateix any 1960, Conzen editava el capdavanter treball sobre la ciutat anglesa d'Alnwick.⁶ Més avall, aprofundirem en el lligam existent entre la cartografia i la història del paisatge.

Finalment, pel que fa a la relació entre els mapes i la història, hi ha aspectes, com pot ésser la cultura —per exemple la història de l'art—, amb relació als quals resulta molt més difícil de traslladar damunt d'un mapa les dades que ens aporten els documents. Malgrat tot, cal assenyalar que a Itàlia s'han atrevit a publicar fa pocs anys un *Atlante storico della musica nel Medioevo*.⁷

Centrem l'atenció, com hem dit, en la interrelació que hi ha entre la cartografia i la història del paisatge. Evidentment, en

---

batalla de Waterloo a Akerman, J. R. "Time, Travel, and Mapping the Landscapes of War". Dins K. Wigen i C. Winterer (eds.), *Time in Maps. From de Age of Discovery to Our Digital Era*. Chicago i Londres: The University of Chicago Press, p. 198.

3. Vegeu Black, J. (1887). *Maps and history. Constructing images of the Past*. New Haven - Londres: Yale University Press. També: Bolòs, J. (2001). *Cartografia i història medieval*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.

4. Traduït a l'anglès: Herlihy, D., i Klapisich-Zuber, Ch. (1985). *Tuscans and their Families. A Study of the Florentine Catasto of 1427*. New Haven i Londres: Yale University Press. Són molt notables els mapes fets amb nombrosos puntets de mides diferents que s'estenen pel territori de la Toscana i reflecteixen les diverses realitats demogràfiques.

5. Helmfrid, S. (1961). *Morphogenesis of the Agrarian Cultural Landscape. Papers of the Vadstena Symposium*. Fou imprès a Estocolm dins *Geografiska Annaler*, 43 (1-2), 1-328. Inclou diversos articles, amb mapes i fotografies aèries, sobre feixes antigues fossilitzades i sobre franges coaxials.

6. Conzen, M. R. G. (1960). *Alnwick, Northumberland. A Study in Town-plan analysis*. Londres: George Philip & Son.

7. Minazzi, V., i Ruini, C. (2011). *Atlante storico della Musica nel Medioevo*. Milà: Jaca Book. Cal assenyalar, amb tot, que, malgrat el títol, inclou més fotografies a tot color que no pas mapes.

les recerques sobre el paisatge històric el més normal és incloure un elevat nombre de mapes. En el primer estudi d'aquest volum, parlarem d'obres com les de H. C. Darby o les de G. Chouquer, plenes de mapes, els quals esdevenen un puntal de l'estudi que hom hi duu a terme. Podem ampliar els casos modèlics, en aquest sentit, i fer esment de treballs pioners, com els d'O. G. S. Crawford, de Della Hooke, de Charles Higounet, de Mick Aston, etc.⁸ Amb tot, ens adonem que un llibre capdavanter i clàssic com *The Making of the English Landscape*, de W. G. Hoskins, només inclou disset mapes.⁹

A continuació, esmentarem, d'una manera breu, algunes obres publicades que es poden relacionar amb les línies de recerca més cabdals dels estudis de la història del paisatge.

— Estudi del poblament. Podem recordar publicacions sobre les viles noves, sobre els pobles castrals, els pobles de sagrera o, també, sobre els pobles de cases i oberts. Assenyalarem treballs de recerca capdavanters, amb uns quants anys, com els de Benoît Cursente¹⁰ o de Maurice Beresford,¹¹ o obres més recents com el volum sobre les viles noves medievals del sud-oest d'Europa.¹² Malgrat les diferències tipològiques que hi ha, les aportacions sobre l'hàbitat fetes a Anglaterra són molt notables.¹³ D'altra banda, com hem assenyalat, a Europa hi ha també un gran nombre d'estudis sobre l'urbanisme de viles i ciutats.¹⁴ Podem esmentar els nombrosos atles històrics de moltes de les ciutats europees o

---

8. Crawford, O. G. S. (1953). *Archaeology in the Field*. Londres: Phoenix House; Hooke, Della (1985). *The Anglo-Saxon Landscape. The kingdom of the Hwicce*. Manchester: Manchester University Press (amb cinquanta-tres mapes fets amb cura); Higounet, Charles (1975). *Paysages et villages neufs du Moyen Âge*. Bordeus: Fédération historique du Sud-ouest; Aston, M. (1985). *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology in Local Studies*. Londres: B. T. Batsford.

9. Hoskins, W. G. (1985). *The Making of the English Landscape*. Londres: Penguin Books (primera edició de l'any 1955). Inclou, això sí, vuitanta-dues fotografies.

10. Cursente, B. (1980). *Les Castelnaux de la Gascogne médiévale. Gascogne gersoise*. Bordeus: Fédération historique du Sud-Ouest.

11. Beresford, Maurice W. (1988). *New Towns of the Middle Ages: Town Plantation in England, Wales and Gascony*. Struod: Sutton Publishing (primera edició de l'any 1967).

12. Martínez Sopena, P., i Urteaga, M. (eds.) (2006). *Las villas nuevas medievales del suroeste europeo. De la fundación medieval al siglo XXI. Análisis histórico y lectura contemporánea*. Irun: Arkeolan.

13. Roberts, B. K. (2008). *Landscapes, Documents and Maps. Villages in Northern England and Beyond. AD 900-1250*. Oxford: Oxbow Books. La cartografia hi té un pes fonamental.

14. Amb relació a la Normandia, per exemple: Gauthiez, B. (1999). *Atlas morphologique des villes de Normandie*. Lió: Ministère de la Culture – École d'Architecture de Lyon.

bé, amb relació a aquest mateix tema, el llibre *Lords and Towns in Medieval Europe*.¹⁵

— Estudi dels termes i dels límits. Cal conèixer els límits dels comtats, dels bisbats i dels termes de parròquies¹⁶ o de dominis senyoriais. De vegades, és difícil de definir-ne els límits d'una manera precisa. G. Duby, en la seva tesi doctoral, ja intentà reflectir la complexitat de les jurisdiccions al Màconnais de l'inici de l'edat mitjana central.¹⁷ En aquest sentit, una obra com la de J. Burgueño i M. Gras, encara que faci referència a l'època moderna a Catalunya, una edat amb més documentació, és excepcional.¹⁸ Recordem també estudis fets amb relació a territoris ben estudiats, com la vall d'Andorra, els quals permeten descobrir i entendre els límits i, per exemple, en aquest cas, valorar la importància dels emprius per al bestiar en la consolidació d'algunes línies frontereres.¹⁹ Per acabar, encara que ens tornem a allunyar del nostre país, volem citar un estudi notable sobre com van perdurar alguns límits de territoris amplis, des de la prehistòria fins a l'edat mitjana, publicat en el llibre *Kingdom, Civitas, and Country*, escrit pel prolífic Stephen Rippon.²⁰

— Estudi d'espais utilitzats per les diferents comunitats de pagesos, agricultors o ramaders. Tot això ens porta a l'anàlisi de les centuriacions o parcel·lacions més o menys espontànies, de les feixes o terrasses, dels espais irrigats, de les séquies, de les pastures, etc. De fet, hi ha hagut dues línies de recerca principals; en tots dos casos, els mapes hi han tingut un paper fonamental. En primer lloc, l'estudi de les centuriacions romanes.²¹ A Cata-

15. Simms, A., i Clarke, H. B. (eds.) (2019). *Lords and Towns in Medieval Europe. The European Historic Towns Atlas Project*. Londres i Nova York: Routledge (primera edició de l'any 2015).

16. Winchester, A. (2008). *Discovering Parish Boundaries*. Oxford: Shire Publications (primera edició de l'any 1990).

17. Duby, Georges (1982). *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région Mâconnaise*. París: École des Hautes Études en Sciences Sociales. Vegeu especialment els mapes inclosos a les pàgines 505-520.

18. Burgueño, J., i Gras, M. (2014). *Atles de la Catalunya senyorial. Els ens locals en el canvi de règim (1800-1860)*. Barcelona: ICGC i Rafael Dalmau editor.

19. Bonales, J. (2013). *Història territorial de la vall d'Andorra (dels orígens al segle xv)*. Andorra la Vella: Consell General. També, del mateix autor: Bonales, J. (2011). *Andorra la Vella sense límits. Història de les afrontacions d'una parròquia del Principat (segles XIII-XXI)*. Andorra: Comú d'Andorra la Vella.

20. Rippon, S. (2018). *Kingdom, civitas, and county. The Evolution of Territorial Identity in the English Landscape*. Oxford: Oxford University Press.

21. Ariño, E., Gurt, J. M., i Palet, J. M. (2004). *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Barcelona: Universitat de Barcelona i Universidad de

lunya, s'han fet acurades recerques sobre el Camp de Tarragona, el Barcelonès, l'Empordà, el Rosselló o el Pallars, per exemple. En segon lloc, l'estudi dels espais irrigats. Les primeres aportacions es feren amb relació a les illes Balears i el País Valencià,²² encara que també cal tenir present les recerques que s'han fet a Catalunya, sobretot a la rodalia de Tortosa, de Lleida o al Vallès. També hi ha hagut progressos importants amb relació al tema de les terrasses o feixes.²³

— Estudi de les vies de comunicació. Els treballs sobre els camins són molt nombrosos. Podem recordar les aportacions fetes pel suís Éric Vion i també les recerques fetes al llarg dels darrers anys per membres de l'escola d'arqueogeografia de França.²⁴ Des d'un punt de vista metodològic, també són interessants les aportacions d'A. Langlands a Anglaterra, que comentarem en el primer estudi d'aquest volum, o les de M. Vives amb relació a Catalunya. Pel que fa al tema de la transhumància, podem fer esment de treballs molt recents, com el volum *Historical Archaeologies of Transhumance across Europe*.²⁵

— Activitats mercantils. El tema dels mercats i les fires té interès amb relació a molts aspectes. Ens interessa conèixer el lloc on se celebraven aquestes trobades de mercaders. Ens interessa descobrir-ne la zona d'influència, per conèixer d'on provenia la gent que anava a comprar o vendre al mercat. O bé ens interessen els camins per on passava la gent que hi volia arribar. És una línia de

---

Salamanca; González Villaescusa, R. (2002). *Las formas de los paisajes mediterráneos (Ensayos sobre las formas, funciones y epistemología parcelarias: estudios comparativos en medios mediterráneos entre la antigüedad y la época moderna)*. Jaén: Universidad de Jaén. També hem de remarcar els tres volums de *Les formes du paysage*, editats a cura de Gérard Chouquer, els anys 1996-1997 (París: Errance). És una obra metodològicament important, que inclou centenars de mapes fets amb molta cura.

22. Per exemple: Kirchner, Helena (1997). *La construcció de l'espai pagès a Mayūrqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*. Palma: Universitat de les Illes Balears; Esquilache, F. (2018). *Els constructors de l'Horta de València. Origen, evolució i estructura social d'una gran horta andalusina entre els segles VIII i XIII*. València: Publicacions de la Universitat de València. En el primer volum, hi ha quaranta-vuit plànols en blanc i negre i, en el segon llibre, al final, hi ha cinquanta-una figures a tot color.

23. Turner, S., Kinnaird, T., Varinlioglu, G., Şerifoğlu, T., Koparal, E., Demirciler, V., Athanasoulis, D., Ødegård, K., Crow, J., Jackson, M., Bolòs, J., Sánchez Pardo, J. C., Carrer, F., Sanderson, D., i Turner, A. (2021). "Agricultural terraces in the Mediterranean: medieval intensification revealed by OSL profiling and dating". *Antiquity*, 1-18.

24. Vion, Éric (1989). "L'analyse archéologique des réseaux routiers: une rupture méthodologique, des réponses nouvelles". *Paysages Découverts*, 1, 67-99.

25. Costello, E., i Svensson, E. (eds.) (2020). *Historical Archaeologies of Transhumance across Europe*. Londres i Nova York: Routledge (primera edició 2018).

recerca en què hi poden coincidir les troballes fetes als documents escrits i les troballes fetes en les excavacions arqueològiques, com veiem, per exemple, en el llibre *Markets in Early Medieval Europe*.²⁶ En el treball de G. Ramon que publiquem en aquest volum, es dibuixa la zona d'influència de la ciutat de Lleida, els pobles de les comarques on vivien les persones que venien els censals a institucions eclesiàstiques de la Seu, que els compraven.

— Aquests darrers anys, les obres relacionades amb els canvis esdevinguts en el medi ambient, centrades en l'edat mitjana o fetes pensant en la llarga durada, han pres importància i han portat que a França es publicuessin obres com la de S. Thiébault o com el llibre col·lectiu *La forêt au Moyen âge*.²⁷ En aquest volum que teniu a les mans, el treball de C. Fidalgo, J. A. González i M. Corral centra precisament l'atenció en els processos de desforestació esdevinguts durant els segles XIV-XVI, a la península Ibèrica.

— Estudi de la toponímia. Mentre en alguns països europeus es valora molt l'estudi de la toponímia, com a font que pot permetre conèixer el paisatge pretèrit,²⁸ en d'altres s'ha tendit a menystenir-ne la importància, se'n té present només els aspectes negatius, tot allò que ens pot portar a cometre errors. Nosaltres creiem, com hem demostrat d'una manera palesa, gràcies a fer els atles de l'obra *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*, en l'interès que poden tenir els noms de lloc a l'hora d'entendre el paisatge i de saber els canvis que hi ha hagut al llarg del temps. Estem convençuts que és un tema que en el futur s'haurà d'estudiar encara més a fons. En parlarem novament al segon treball que publiquem en aquest volum.

— Cal tenir present també alguns altres aspectes amb relació als quals es veu clarament el lligam que hi ha entre la cartografia i els treballs d'estudi del paisatge històric. En primer lloc, podem parlar de l'ús dels ortofotomapes actuals o de les fotografies aèries fetes el segle passat. Veurem d'una manera palesa la importància que poden tenir quan observem les il·lustracions incloses al segon

26. Pestell, T., i Ulmschneider, K. (eds.) (2003). *Markets in Early Medieval Europe. Trading and "Productive" Sites, 650-850*. Bollington: Windgather Press.

27. Thiébault, S. (2010). *Archéologie environnementale de la France*. París: La Découverte; Bépoix, S., i Richard, H. (2019). *La forêt au Moyen Âge*. París: Les Belles Lettres. També s'ha editat un llibre molt interessant: Devroey, J.-P. (2019). *La Nature et le roi. Environnement, pouvoir et société à l'âge de Charlemagne (740-820)*. París: Albin Michel. Amb tot, aquest darrer, curiosament, no inclou cap mapa.

28. Higham, Nicholas J., i Ryan Martin J., (eds.) (2011). *Place-names, Language and the Anglo-Saxon Landscape*. Woodbridge: The Boydell Press.

capítol d'aquest volum. Certament, tampoc no podem oblidar les fotografies inclinades fetes des d'un avió, gràcies a les quals, al segle xx, va ser possible descobrir, per exemple, centenars de jaciments antics. A més, són molt importants els mapes, esquemes o esbossos fets en el passat. Per desgràcia, a l'edat mitjana se'n feren molt pocs (i per tant se n'han conservat poquíssims).²⁹ En aquest volum, Enric Vicedo ens mostra l'interès que pot tenir estudiar-los, en relació amb els segles moderns. També podem recordar les nombroses mostres de cartografia històrica que trobem a l'*Atlas de la Catalunya senyorial* de Burgueño i Gras.³⁰

— A part d'això, també cal fer esment de sistemes tècnics més innovadors, com són el SIG (o GIS) o bé el LiDAR.³¹ Darre-rament s'han fet diverses tesis doctorals que han fet ús d'aquestes metodologies que ara tenim a l'abast.³² Assenyalem, gairebé per acabar, les sorprenents proves que s'han fet a Europa per tal d'obtenir una reconstrucció de paisatges medievals.³³ O bé les reconstruccions fetes de les diferents fases en què s'han creat els espais conreats en una contrada determinada, com pot ésser l'altiplà de Bleggio.³⁴ Són recerques que persegueixen obtenir uns

---

29. Fins i tot a Anglaterra, per exemple, la realitat no és gaire diferent, com podem comprovar si llegim el llibre clàssic: Beresford, M. W., i St Joseph, J. K. S. (1979). *Medieval England. An Aerial Survey*. Cambridge: Cambridge University Press (primera edició de l'any 1958). El capítol segon (p. 7-17) precisament està dedicat als vells mapes i a les noves fotografies. Tanmateix, cal dir que els plànols no són medievals, ans són bàsicament dels segles xvi i xvii. Amb relació sobretot a les terres occitanes, en podem veure algunes mostres a: Abbé, J.-L. (dir.) (2017). *Estimes, compoix et cadastres. Histoire d'un patrimoine commun de l'Europe méridionale*. Tolosa de Llenguadoc: Le Pas d'Oiseau (inclou sengles treballs sobre Catalunya i el País Valencià).

30. A més, hem d'esmentar Burgueño, J. (dir.) (2001). *Atlas de les viles, ciutats i territoris de Lleida*. Lleida: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya – Diputació de Lleida.

31. Campana, S. R. L. (2018). *Mapping the Archaeological Continuum. Filling "empty" Mediterranean Landscapes*. Cham: Springer. Esmenem també el treball notable d'Opitz, R., Nuninger, L., i Fruchart, C. (2012). "Thinking topographically about the landscape around Besançon (Doubs, France)". Dins Kluiving, S. J., i Guttmann-Bond, E. B. (eds.), *Landscape Archaeology between Art and Science*. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 395-412.

32. Porcheddu, Antonio (2017). "The Ager valley historic landscape: new tools and quantitative analysis. Architecture and agrarian parcels in the medieval settlement Dynamics". Tesi doctoral. Universitat de Lleida; Fernández Ferrer, M. (2019). "Arqueologia del paisatge alt medieval al baix Montseny, segles vi-x. Una demostració pràctica dels sistemes d'informació geogràfica". Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.

33. Putti, M. (2018). "Ricostruire un paesaggio: metodi, risultati e potenzialità di un approccio sperimentale". Dins F. Sogliani, B. Gargiulo, E. Annunziata i V. Vitale (eds.), *VIII Congresso Nazionale di Archeologia Medievale*. Volum 2. Sesto Fiorentino: All'Insegna del Giglio, p. 113-118.

34. Colecchia, Annalisa (2012). "Linee di ricerca per la lettura dall'alto e la schedatura dei paesaggi storici trentini". Dins G. P. Brogiolo, D. E. Angelucci, A. Colecchia

resultats molt semblants als que es poden assolir amb els treballs de caracterització del paisatge històric. I, certament, la cartografia hi té un lloc fonamental.

— Per acabar, parlar de paisatge històric i alhora de la cartografia ens obliga a fer esment dels treballs de caracterització del paisatge històric (CPH). Hem de tenir ben present els mapes publicats dins el projecte HLC (Historic Landscape Characterisation) anglès i els mapes fets amb relació als projectes empresos en altres països europeus, com Irlanda, Escòcia, Gal·les, Grècia, Turquia, Eslovènia o Catalunya (amb el PaHisCat). No ens hi estendrem gaire, atès que és un tema que ja ha estat tractat en profunditat en altres volums precedents d'aquesta col·lecció "Territori i Societat: el paisatge històric".

En aquest volum publiquem un conjunt de treballs que ens mostren les característiques de diferents paisatges, ens porten a valorar la importància de la cartografia i ens acosten a diverses èpoques del passat. A continuació en fem un breu resum.

En primer lloc, inclou dos articles del que signa aquestes pàgines. En el primer, hem volgut subratllar la importància de la cartografia i destacar alguns aspectes inclosos en els deu volums dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*. En el segon treball, s'ha intentat anar més enllà dels *Atles*. A partir de dades incloses en els documents carolíngis que hem consultat per fer aquests volums, hem fet una aproximació i un intent de reconstrucció de diversos territoris on es vivia en els segles IX i X. Ens hem apropat sobretot a vil·les, vilars, valls i indrets conreats, per tal de descobrir-ne els límits i amb la finalitat de conèixer-ne les característiques. Foren llocs organitzats, en primer lloc, per la gent que hi vivia fa més de mil anys. De fet, aquesta recerca enllaça en molts aspectes amb el volum, que publiquem aquest mateix any, dedicat a *El paisatge medieval del comtat de Barcelona. Història del paisatge, documents i cartografia d'un país mediterrani*.

El treball d'Antoni Mas ens mostra la importància que tingué a Mallorca la construcció d'albellons, canalitzacions subterrànies, reblertes de pedres o altres materials, que aconseguiren drenar els camps i fer que les terres d'una part important de l'illa no restessin enaiguades i inservibles. A partir de la consulta dels documents pot assegurar que ja se'n construïren als segles XIII i XIV,

poc després de la conquesta catalana. Cal subratllar també l'ús adequat que fa de la toponímia i la valoració de les continuïtats i dels canvis que hi ha hagut en aquestes terres mallorquines al llarg dels segles, fins a l'actualitat.

Enric Vicedo estudia mapes, gràfics i croquis fets des de l'inici de l'edat moderna fins a mitjan segle xx a les terres de Lleida, i exposa quin fou l'ús que feren, d'aquests materials cartogràfics, els senyors, els grans propietaris i també les autoritats públiques. A més, exposa quin interès poden tenir aquestes fonts amb relació al progrés de les recerques històriques.

Concepción Fidalgo, Juan Antonio González i Mario Corral, després de consultar en primer lloc la documentació escrita i també altres fonts, centren l'atenció a conèixer els canvis que s'esdevingueren en la vegetació al centre de la península Ibèrica a l'inici de l'anomenada *petita edat glacial* (o *de gel*), en els segles en què s'esdevingué la transició entre l'edat mitjana i la moderna. Subratllen que el retrocés de la vegetació natural fou causada per rompudes, en detriment de les massa poc valorades terres forestals, pel pes que tenia la ramaderia, per la necessitat de llenya i de carbó, per la construcció de vaixells, per incendis o, fins i tot, per la lluita contra les plagues de llagostes i per la difusió de la cacera. Això va provocar greus problemes derivats dels processos d'erosió. Una part d'aquestes dades han estat traslladades sobre una base cartogràfica, amb relació a la província de Madrid.

Jesús Raúl Navarro-García estudia el territori de la conca fluvial del riu Jalón, a la regió d'Aragó. Després d'assenyalar la importància d'ésser una cruïlla de vies de comunicació, centra l'atenció en la repercussió que hi tingué la creació de diverses instal·lacions termals a Alhama, Jaraba, Paracuellos i el Monestir de Piedra. També crida l'atenció sobre la importància de Jaraba com a lloc de pelegrinatge. Aquesta realitat, però, no ha impedit que modernament hi hagi hagut un procés de despoblament.

Jacinto Bonales fa un estudi del conreu de la vinya al llarg dels darrers mil anys en quatre àrees d'estudi diferenciades: la plana de Lleida (Albesa, Menàrguens, Torrelameu), els pobles de Belianes, Montblanquet, Rocallaura i Vallbona de les Monges, uns municipis de l'Alt Urgell (Arsèguel i Estamariu) i la Conca de Tremp, al Pallars Jussà. S'hi estudien les característiques dels conreus de vinya, qui n'era el propietari, qui la treballava i també el procés de comercialització del vi que s'hi produïa.

Gabriel Ramon ens apropa als censals comprats pel capítol de la seu de Lleida a la segona meitat del segle xviii. Això li permet

definir un territori, bàsicament la plana de Lleida, que tanmateix incloïa poblacions situades en altres bisbats, per on s'estenia la influència econòmica d'aquesta ciutat.

Imma Sànchez-Boira descriu el paisatge interior d'una casa de Lleida de l'inici del segle xv. Gràcies al fet de disposar de l'inventari i de l'encant dels béns de Guillem s'Escala, rector de Santa Magdalena de Lleida i porcioner de la seu d'aquesta ciutat, pot fer una aproximació a les diverses cambres de l'habitatge i pot saber el valor de tot allò que hi havia.

Finalment, hem inclòs un treball presentat l'any 2012 en un congrés sobre els camps que es va celebrar a la ciutat de Balaguer. S'hi assenyalen els diferents significats del mot *campus* a la Catalunya carolíngia i les característiques que tenien alguns dels camps esmentats a la documentació d'abans de l'any 1000. Podem conèixer aquests trets característics a partir de la lectura dels documents escrits o bé, així mateix, mitjançant la visió de les fotografies aèries contemporànies.

JORDI BOLÒS
Universitat de Lleida

Cartografiar el paisatge medieval de Catalunya (segles VIII-X)

PRIMERA PART Els “Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia”

JORDI BOLÒS*

Mots liminars

L'any 2018 es va publicar el volum desè i darrer de la col·lecció “Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia”, dedicat al comtat de Barcelona. Havien passat vint anys des de la publicació del primer volum, centrat en el comtat de Besalú. Aquest projecte, encetat l'any 1998, tenia uns precedents. Gran part del territori d'aquest comtat de Besalú, estudiat en el primer llibre d'aquesta col·lecció, ja s'havia cartografiat en uns fulls anomenats *Atlas Històric de Catalunya*, editats entre els anys 1984 i 1987.¹ El desig de fer mapes històrics havia nascut de la consciència que teníem, en Víctor Hurtado i jo mateix, de la manca de cartografia històrica que hi havia a Catalunya, d'una manera especial si ho comparàvem amb allò que podíem trobar als anys vuitanta del segle passat en altres països europeus, com Anglaterra, Alemanya o França.

En les properes pàgines, volem comentar alguns aspectes d'aquesta obra, “Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia”, especialment tots aquells que es poden relacionar amb el paisatge històric. A continuació, en un segon article, subratllarem, amb l'estudi de diversos casos, la importància que poden tenir els tre-

---

* Universitat de Lleida.

1. Primerament, es van publicar els fulls de Ripoll-Olot, fets a escala 1:100.000, en les tres versions (mapa econòmic i toponímic, mapa polític i mapa eclesiàstic). Després, s'editaren els fulls de Figueres i de Blanes, també en les tres versions.

balls cartogràfics en el coneixement del paisatge i, concretament, en la comprensió de l'organització de les comunitats rurals i dels canvis que hi hagué, al llarg de l'edat mitjana, en els territoris on vivien. Ara, en primer lloc, volem fer una breu aproximació a alguns treballs cartogràfics que s'han fet en diversos països de la resta d'Europa i, d'aquesta manera, comentar unes obres que creiem que són importants si volem valorar d'una manera adequada el pes que pot arribar a tenir la cartografia en les recerques que fem per conèixer el passat i, en concret, per descobrir com era el paisatge pretèrit.²

Cartografiar el paisatge històric

Com hem repetit moltes vegades, la cartografia no ha de servir només per il·lustrar els treballs de recerca, encara que això sigui molt important. La cartografia pot ésser una eina que permeti obtenir uns coneixements nous i, d'aquesta manera, impulsar un progrés en els estudis històrics. Els mapes poden arribar a ésser una notable font d'informació. Alhora, també és cert que els treballs cartogràfics depenen molt dels estudis que hom ha fet abans sobre el tema en el qual volem aprofundir. Per fer mapes, cal disposar d'informació i cal saber relacionar les dades que tenim, les unes amb les altres. En el cas que ara centra la nostra atenció, evidentment, sense haver pogut disposar dels milers de documents de l'època carolíngia, hauria estat impossible fer els deu volums d'*Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*.

Podríem fer esment de molts atles i de molts llibres plens de mapes, elaborats a la resta d'Europa, que cerquen reflectir els canvis esdevinguts en el paisatge al llarg dels segles. Només en mencionarem quatre, potser perquè són alguns dels que, al llarg dels darrers anys, ens han cridat més l'atenció. En primer lloc, hem d'esmentar el volum d'H. C. Darby dedicat a *Domesday England*, l'Anglaterra de després de la batalla de Hastings, editat l'any 1977.³ Inclou cent onze mapes dibuixats en blanc i negre, la majoria dels quals són molt interessants i —sempre cal tenir-ho ben present— fets amb molt d'esforç i com a resultat d'un treball meticulós. Podem esmentar els que representen la

---

2. M. Mousnier (2005: 422), assenyala que el mapa treballat esdevé una font d'informació, una "metafont" (*une méta-source*). Per tant, pot ésser interrogat com qualsevol altra font. El mapa, segons Mousnier, és el fons damunt del qual podem guardar totes les dades que hàgim triat. Tanmateix, per obtenir el mapa cal fer un seguit d'interpretacions successives. En resum, el mapa "est instrument de recherche, et même de découverte."

3. Darby 1977.

distribució dels topònims, dels boscs, de les arades, dels molins, dels prats i de les vinyes a l'Anglaterra de l'any 1086. O bé els que aprofundeixen en temes com la cacera i les forests, les salines, les zones de pesca i les terres que restaven sota la influència dels nuclis urbans. Molts d'aquestes temes, que a Anglaterra es pogueren estudiar amb relació a la segona meitat del segle XI, nosaltres, després, quan vam fer els atles de la col·lecció, intentàrem de representar-los cartogràficament amb relació als segles IX i X.

En segon lloc, mencionarem l'atles de Northamptonshire, a Anglaterra.⁴ D'un territori que té una extensió de 1.999 km² (una mica més que la que té la comarca de la Noguera o bé dues vegades l'extensió del Solsonès), s'han fet dos conjunts de vuitanta-sis mapes a escala 1:25.000. En el primer conjunt es representa el paisatge que hi havia en els diversos municipis vers l'any 1300 i en l'altre, allò que hi hauríem trobat vers l'any 1770. Centrem un moment l'atenció en els mapes sobre l'edat mitjana. Amb relació a tot aquest territori, hom dibuixa d'una manera precisa les zones conreades, els prats i pastures, els boscs, els matollars, els aiguamolls, les zones amb habitatges i les esglésies o capelles. A més, s'hi perfilen tots els termes dels pobles (*township boundaries*). Esmentem només dos detalls que reflecteixen prou bé la cura amb què s'han fet els mapes d'aquesta obra, en la qual es començà a treballar als anys seixanta del segle passat. Primer detall: s'hi representen les orientacions dels cavallons o crestalls de cadascun dels camps conreats. Segon detall: s'hi situen tots els jaciments, hàbitats o enterraments d'època anglosaxona (per tant, de fet, de l'alta edat mitjana). Aquests mapes, fets a tot color, són un document preciós per conèixer i per estudiar la història del paisatge d'aquesta regió anglesa.⁵

Encara volem mencionar un altre llibre sobre el paisatge anglès, molt més recent. Alexander Langlands ha publicat, l'any 2019, un acurat estudi sobre els camins de l'alta edat mitjana, a Wessex, a l'oest d'Anglaterra.⁶ Inclou deu estudis de cas, amb mapes molt detallats de diverses zones d'aquest antic regne anglosaxó. Potser allò que és més

---

4. Partida *et al.* 2013.

5. Tot seguit d'editar-se l'atles, es publicà un llibre sobre el paisatge històric d'aquesta mateixa regió (Williamson *et al.* 2013), en què es rebutjava la creença que els pobles i els camps oberts s'hi havien creat al llarg del període saxó mitjà (660-899) o tardà (899-1066) i hom suggeria que aquests hàbitats no arribaren a tenir llurs formes clàssiques i regulars fins als segles XI o XII. Els autors hi reconeixen que, per assolir aquest coneixement, s'havien basat en l'ús de mapes digitals i de sistemes d'informació geogràfica.

6. Langlands 2019.

interessant d'aquesta obra és la metodologia emprada per reconstruir la xarxa de camins. Per a conèixer-los i ubicar-los s'ha consultat la toponímia i els esments que trobem en les afrontacions de les terres mencionades als documents (*boundary clauses*), es coneixen les vies utilitzades pels exèrcits (*herepaths*) o pels ramats, els ponts i guals, els mercats, els camins de la sal, etc. Malgrat la llunyania que té per a nosaltres el país de Wessex, de fet, hi descobrim unes realitats força semblants a allò que trobem a la Catalunya Vella, on també es fa esment del camí que usaren els exèrcits francs per arribar a Barcelona o dels camins que permetien distribuir la sal de Cardona, des de Manresa fins a la serra del Cadí. D'altra banda, malgrat les diferències que hi ha, és una recerca que recorda el valuós treball fet per Miquel Vives en la tesi doctoral sobre els camins del Baix Llobregat i de l'Alt Penedès.⁷

El darrer llibre que volem esmentar és de Gérard Chouquer.⁸ Estudia els canvis que hi hagué en el paisatge, al llarg de l'edat mitjana, a la regió italiana de l'Emília i la Romanya. És una terra amb una forta empremta romana, la qual tingué una certa continuïtat al llarg dels anys de domini bizantí, ja a l'edat mitjana. En aquesta obra, Chouquer analitza la construcció, en època medieval, de trames centuriades, com les de l'època antiga. I també hi estudia els processos de colonització agrària, que moltes vegades van portar a la creació de franges coaxials, com les que hom pot trobar en altres països de l'Europa mediterrània. El volum inclou cent tretze mapes o fotografies aèries dibuixades, que tenen una importància fonamental amb relació al text que acompanya aquestes il·lustracions. Fins i tot, en la mateixa obra, hi ha una crítica al fet que usualment la recerca que duen a terme els historiadors medievalistes sigui únicament literària i no se sotmeti mai a la prova de la cartografia de les formes, sense adonar-se, com hem assenyalat més amunt, que el coneixement d'aquestes formes pot permetre aclarir aspectes molt importants de les recerques que volem tirar endavant.⁹

Per cloure aquest apartat introductori, volem assenyalar que, a Catalunya, aquests darrers anys, d'una banda, s'han editat molts atlas històrics i, de l'altra, molts llibres i articles de recerca sobre el passat inclouen mapes. La situació ha canviat radicalment respecte d'allò que hi havia fa quaranta anys, quan començarem a treballar

7. Vives 2007.

8. Chouquer 2020b.

9. Chouquer 2020b: 109-110. Com s'hi afirma, persegueix "associer un dépouillement détaillé des mentions des textes à une cartographie tout aussi détaillée, conduite au même niveau".

en la cartografia històrica Víctor Hurtado i jo mateix. Podem fer esment, evidentment, dels deu volums de l'obra "Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia", que comentarem d'una manera detallada a continuació. També cal fer esment dels treballs lligats al projecte PaHisCat, en què, l'any 2010, vam estudiar les unitats de paisatge de l'Horta de Pinyana, la Conca de Poblet i la Vall cerdana. Hi podem afegir els atles històrics dels municipis de Menàrguens i d'Almacelles¹⁰ i també, per exemple, sengles llibres dedicats a la comarca del Baix Cinca¹¹ o al bisbat de Girona.¹² La llista, pel que fa a l'edat mitjana, podria ésser molt llarga. I encara hauríem de fer la relació d'altres obres que tenen a veure amb èpoques més modernes, com el volum de J. Burgueño i M. Gras *Atles de la Catalunya senyorial. Els ens locals en el canvi de règim (1800-1860)*¹³ o bé l'*Atles de la Guerra Civil* de V. Hurtado, per mencionar-ne només dos.¹⁴ A més, com hem dit més amunt, aquests darrers anys també s'han publicat nombrosos atles centrats a reflectir la història de Catalunya i del conjunt dels Països Catalans.¹⁵ I, així mateix, cal repetir-ho, ara, en la major part dels llibres i dels articles que tracten sobre temes històrics hi sol haver un o bé diversos mapes, sovint fets amb molta cura.

Amb relació a la cartografia històrica de l'època carolíngia, també cal esmentar els treballs que s'estan fent dins del projecte CatCar, emprès per l'Institut d'Estudis Catalans i les universitats de Barcelona, Perpinyà i Lleida, l'IMERIR i el Departament dels Pirineus Orientals. Cerca, en primer lloc, "preservar la documentació carolíngia en format digital, patrimoni immaterial imprescindible per a conèixer l'origen de la Catalunya actual i la construcció de l'Europa occidental".¹⁶ Dins d'aquest projecte europeu s'està treballant en la realització d'un mapa digital on es traslladarà tota la informació inclosa en la base de dades que hom crea al mateix temps que es duu a terme la digitalització dels documents publicats (i també dels originals).

---

10. Bolòs i Bonales 2013, 2015. Són el resultat d'una recerca de llarga durada (*longue durée*) i, en gran part, duta a terme d'una manera regressiva.

11. Bonales 2018. Hi ha, així mateix, en curs de publicació, una recerca sobre la unitat de paisatge del Cadí (Bonales s. d.).

12. Mallorquí 2011. Hi inclou quaranta-cinc mapes, fets amb molta cura.

13. Burgueño i Gras 2014.

14. Hurtado *et al.* 2010.

15. Mestre i Hurtado 1995; Hurtado 2000; Hurtado 2014-2020.

16. Vegeu <https://catcar.iec.cat/el-projecte/>

Col·lecció

Territori i Societat: el paisatge històric

(fins al número IV / up to issue IV: Territori i Societat a l'Edat Mitjana)

DIRECCIÓ / DIRECTOR:

Jordi Bolòs

CONSELL ASSESSOR / ADVISORY BOARD:

Ignasi Aldomà. Universitat de Lleida

Natàlia Alonso. Universitat de Lleida

Jesús Burgueño. Universitat de Lleida

Joan J. Busqueta. Universitat de Lleida

Aymat Catafau. Universitat de Perpinyà

Jaume Dantí. Universitat de Barcelona

Graham Fairclough. Historic Landscape Characterisation

Antoni Furió. Universitat de València

Enric Guinot. Universitat de València

Elvis Mallorquí. Universitat de Girona

Antonio Malpica Cuello. Universidad de Granada

Antoni Mas. Universitat de les Illes Balears

Josep Moran. Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans

Imma Ollich. Universitat de Barcelona

Josep M. Palet. ICAC

Flocel Sabaté. Universitat de Lleida

Josep M. Salrach. Universitat Pompeu Fabra

Philippe Sénac. Université de Toulouse II - Le Mirail

Enric Tello. Universitat de Barcelona

Lluís To. Universitat de Girona

Sam Turner. Newcastle University

Albert Turull. Universitat de Lleida i Institut d'Estudis Ilerdencs

Juan Utrilla. Universidad de Zaragoza

Enric Vicedo. Universitat de Lleida

TRADUCCIÓ DEL CATALÀ A L'ANGLÈS:

Mariona Sabaté i Carrové. Universitat de Lleida

Editat amb l'ajut de projecte de recerca del MCIUN – Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades: RTI2018-094543-B-I00 (Cartografía histórica y análisis territorial en la Europa meridional. Una metodología para comprender y dar a conocer el paisaje histórico, la sociedad y la actividad económica)

© dels textos: els autors, 2021

© Fotografia de la coberta: El nucli de població de Bestracà (Ripollès). Hi veiem el conjunt de feixes o terrasses, anomenades *els Camps de Bestracà*, que hi ha sota les cases i l'església dedicada a sant Andreu. Vers l'any 1985 (foto: J. Bolòs).

© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2022

Sant Salvador, 8 — 25005 Lleida

www.pageseditors.cat

editorial@pageseditors.cat

Primera edició: maig de 2022

DL: L 274-2022

ISBN: 978-84-1303-375-4

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L

www.bobala.cat